

Willem J. van Asselt

Kerk en Theologie 53 (2002) 108-124.

Voetianen en coccejanen

Aan het einde van de zeventiende eeuw laaide in de gereformeerde theologie een debat op over de vraag op welke wijze de relatie tussen de historische dood van Christus en de daarmee verbonden leer van de vergeving der zonden geïnterpreteerd diende te worden. Deze controverse ontstond door de verbreiding van de opvattingen van de Leidse hoogleraar Johannes Cocceius (1603-1669) en diens volgelingen. Het verzet daartegen kwam van de zijde van de volgelingen van de Utrechtse hoogleraar Gisbertus Voetius (1587-1676). De discussie cirkelde om de uitleg van het begrip *sponsio* of borgstelling van Christus en was in feite een toespitsing van vroegere geschilpunten tussen deze twee stromingen in de gereformeerde kerk van de zeventiende eeuw: de uitleg van het sabbatsgebod en de rechtvaardigingsleer. Leek het in deze kwesties in eerste instantie te gaan om academische geschilpunten, uit het verloop ervan bleek dat er veel meer op het spel stond. De theologische twisten deden zich ook gelden op het maatschappelijke en politieke vlak en werkten katalyserend bij de vorming van een eigen groepsidentiteit. Hoewel de twisten tussen voetianen en coccejanen tot ver in de achttiende eeuw doorwerkten, waren ze minder destructief dan het arminiaans-gomaristische conflict in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Voetianen en coccejanen bleven in dezelfde kerk bijeenkomen en aanvaardden in de kerkelijke praktijk een zekere pluriformiteit. Om te begrijpen waarom de twisten tussen voetianen en coccejanen zo lang centraal konden staan in het leven van de Republiek moet men beseffen hoe diep de ongerustheid was onder grote groepen gereformeerden over de opkomst van de nieuwe filosofie van Descartes en de ontwikkelingen op het gebied van de natuurwetenschap. De coccejaanse opvattingen leken een bondgenoot te zijn van deze nieuwe intellectuele krachten en in sommige opzichten was dat ook zo. De theologische geschillen gingen in de maatschappelijke en kerkelijke context van die tijd tevens functioneren als externe identiteit-verleners waardoor de ene groepering zich van de andere kon onderscheiden.

Bij de termen ‘voetianen’ en ‘coccejanen’ moet dus /109/ niet alleen gedacht worden aan theologen die in de leer nauw aansloten bij Voetius of Cocceius, maar ook aan kerkelijke en maatschappelijke (en vooral: politieke) netwerken met gemeenschappelijke belangen.¹

Een sprekend voorbeeld van maatschappelijke doorwerking van een aanvankelijk academisch debat was de zogenaamde sabbatsstrijd.² Reeds in de jaren vijftig van de zeventiende eeuw was er onenigheid gerezen over de juiste uitleg van het sabbatsgebod. Cocceius verdedigde het standpunt dat de sabbat waarvan sprake is in Genesis 2, niet een scheiding van profane en heilige dagen bedoelde, maar aanduiding was van de heiliging van de gehele tijd. De sabbat als wekelijks terugkerende rustdag was niet ingesteld in het paradijs, maar gedurende de woestijnreis van het volk Israël. De sociale consequenties van deze opvatting lagen voor de hand. Het gebod om op deze dag geen werk te verrichten werd door Cocceius beschouwd als een ceremonieel gebod dat voor de christenen van het Nieuwe Testament niet meer bindend was. De zondagsheiliging van de coccejanen had dan ook een geheel ander karakter dan de strikte wijze op waarop voetianen deze dag vierden. Wat begonnen was als een academisch geschil sneed diep in de kerkelijke en maatschappelijke verhoudingen van die tijd en daarna. De verschillen tussen de predikanten van beide richtingen waren zelfs in de wijze van kleding op te merken.³

Een ander twistpunt dat de kerkelijke gemoederen na 1660 danig in beweging bracht was het onderscheid dat Cocceius aanbracht tussen de vergeving der zonden (*paresis*) in het oude verbond (Oude Testament) en de vergeving (*aphesis*) in het nieuwe verbond (Nieuwe Testament).⁴ Daarmee verdedigde Cocceius in voetiaanse ogen de roomse leer van het vagevuur en dat maakte zijn visie ook politiek verdacht. Het zou de voorstanders van een alliantie met het rooms-katholieke Frankrijk alleen maar in de kaart spelen. Het conflict over deze twee *modi* van de vergeving der zonden heb ik elders uitvoerig

¹ Zie J. van Sluis, ‘Het omzwaaien van Johannes vander Waeyen’, in F.G.M. Broeyer en E.G.E. vander Wall (eds.), *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde kerk. Voetianen en coccejanen, 1650-1750*, Zoetermeer 1994, 101-103.

² Zie voor een uitvoerige beschrijving van deze sabbatsstrijd in Nederland: H. Heppe, *Geschichte des Pietismus und der Mystik in der Reformirten Kirche, namentlich der Niederlande*, Leiden 1879, 205-240; J.A. Cramer, *Abraham Heidanus en zijn Cartesianisme*, Utrecht 1889; A.C. Duker, *Gisbertus Voetius*, 3 dln. en reg., Leiden 1879-1915; H.B. Visser, *De geschiedenis van den Sabbatsstrijd onder de Gereformeerden in de zeventiende eeuw*, Utrecht 1939; C. Steenblok, *Voetius en de Sabbath*, Hoorn 1941 (Gouda 1975, tweede druk). W.J. van Asselt, *Johannes Coccejus. Portret van een zeventiende-eeuws theoloog op oude en nieuwe wegen*, Heerenveen 1997, 52-57.

³ Zie A. Ypey, *Geschiedenis van de kristlijke kerk in de achttiende eeuw* (12 dln. Utrecht 1797-1815), VII, 252 vv.

⁴ Zie o.a. Johannes Coccejus, *Moreh nebochim: utilitas distinctionis duorum vocabulorum paresis et aphasis*, in: *Opera Omnia*, Tomus VII, Amsterdam 1675. Dit geschrift had als ondertitel: ‘Ad illustrationem doctrinae de justificatione et reducendos ab errore judaeos, socinianos, pontificos.’

geanalyseerd.⁵ Ik volsta hier met de opmerking dat Cocceius in /110/ de verschillende nieuwtestamentische termen voor vergeving — *paresis* in Rom. 3 : 25 en *aphesis* in Hebr. 10 :18 — niet een heilsordelijke aanduiding zag, zoals zijn Utrechtse collega Voetius, die deze onderscheiding betrekking liet hebben op de periode voor en na de individuele bekering.⁶ Cocceius gebruikte deze begrippen als aanduiding voor scherp afgebakende heilseconomieën binnen het genadeverbond. Naar Voetius'oordeel impliceerde dit onderscheid dat de oudtestamentische gelovigen tijdens hun leven geen actuele vergeving hadden ontvangen en dus niet volkomen zalig zijn geworden. De eigenlijke, volle vergeving moest dan wel na dit leven ontvangen worden.⁷

De theologische achtergrond van Cocceius' opvattingen over zowel de sabbat als over de vergeving der zonden, waarmee hij zich hoofdzakelijk onderscheidde van de overige gereformeerde theologen van zijn tijd, was zijn leer van de afschaffingen of abrogaties. Deze leer veronderstelde een historische voortgang van het verbond, waarbij het verbond der werken, dat reeds in het paradijs met Adam was gesloten, in de loop van de heilsgeschiedenis steeds verder werd afgeschaft en de invloed van het genadeverbond recht evenredig toenam. Cocceius sprak in dit verband over 'een trapsgewijs zich voltrekkende veroudering', daarmee aangevend dat er in de heilsgeschiedenis sprake is van een dialectiek tussen onheilsafname en heilstoename. Zijn theologie was daarom ook sterk eschatologisch georiënteerd.⁸

Na Cocceius' dood in 1669 werd de discussie onverminderd voortgezet en werden zijn volgelingen geconfronteerd met de consequenties van diens denkbeelden op het terrein van dogmatiek en ethiek, die konden rekenen op een sterke oppositie van Gisbertus Voetius en diens leerlingen. Zoals reeds aangeduid spitste de discussie zich nu toe op het begrip *sponsio* of borgstelling van Christus dat door coccejaanse exegeten van die tijd systematisch doordacht en verder werd ontwikkeld. Het ging hierbij om de vraag op welke wijze de aard van Christus' werk als middelaar gedurende de oudtestamentische bedeling opgevat diende te worden. Het onderscheid tussen *paresis* en *aphesis*, waarmee de coccejanen in navolging van hun leermeester een verschil aanbrachten tussen de

⁵ Zie W.J. van Asselt, 'Voetius en Coccejus over de rechtvaardiging', in: J. van Oort *et al.* (eds.), *De onbekende Voetius. Voordrachten Wetenschappelijk Symposium 1989*, Kampen 1989, 32-47.

⁶ Zie Gisbertus Voetius, *Selectarum Disputationum Pars Quinta: In qua praecipue tractantur quaestiones ad primam theologiae partem spectantes*, Utrecht 1669, 277-382.

⁷ Voetius, *Disputationes selectae*, V, 321. Dit was ook de mening van de voetiaanse predikant Henricus Brink, in zijn geschrift *Toet-steen der waarheid en der dwalingen ofte klaare en beknopte verhandelinge van de cocceaansche en cartesiaansche verschillen*, Amsterdam 1685, 355.

⁸ Zie W.J. van Asselt, 'The Doctrine of the Abrogations in the Federal Theology of Johannes Cocceius (1603-1669)', in: *Calvin Theological Journal* 29 ((1994), 101-116.

vergeving der zonden in de oud- en nieuwtestamentische bedeling, deed bij de voetiaanse opponenten de vraag rijzen op welke wijze God het heil had aangeboden in de oudtestamentische bedeling, dat wil zeggen in die periode van de heilsgeschiede- /111/ nis, waarin de kruisdood van Christus nog geen historisch feit was. Kon Christus in deze periode ook een borg genoemd worden en zo ja, in welke zin?

In het volgende willen we nagaan hoe het debat in theologisch opzicht verliep. Daarbij stellen we de vraag welke nieuwe elementen in het gereformeerd protestantisme door het gebruik van deze begrippen werden geïntroduceerd en welke argumenten pro en contra naar voren werden gebracht. Wat beschouwde men als elkaars zwakke en sterke punten en welke identiteit-verlenende factoren lagen aan de verschillende beschouwingen ten grondslag?

Christus: middelaar en borg

De verschillende opvattingen ten aanzien van het begrip 'borg' ontstonden naar aanleiding van de exegese van het Griekse woord *egguos*. Dit woord komt slechts op één plaats in het Nieuwe Testament voor, namelijk in Hebr. 7: 22. In deze tekst wordt van Christus gezegd, dat hij 'borg van een beter verbond' is geworden. Het betreft hier een woord dat afkomstig is uit de sfeer van de Griekse rechtsspraak en dat verwant is met het woord *mesitès* of middelaar.⁹ Cocceius had er bij zijn uitleg van Hebr. 7: 22 op gewezen dat er een duidelijk verschil was tussen de *begrippen* *egguos* en *mesitès*. De tweede term duidde een persoon aan die de kloof tussen God en mens overbrugt, terwijl de eerste term, de borg, wees op iemand die zich met zijn persoon en leven voor een bepaalde zaak garant stelt. In dit verband verdedigde Cocceius de these dat het begrip *egguos* in het Nieuwe Testament een andere nuance heeft dan *mesitès*. Immers, Mozes wordt in de Schrift [in Gal. 3: 19] wel een *mesitès*, maar nooit een *egguos* genoemd.¹⁰ Daarom achtte Cocceius de aanduiding *mesitès* voor Christus niet voldoende. Want, zo betoogde hij, een middelaar is slechts een 'blote' tussenpersoon. Via het begrip *egguos* dat in het Latijn vertaald werd met *sponsor*, kon bovendien een verband gelegd worden tussen de in de gereformeerde theologie ontwikkelde leer van het *pactum salutis* en de verzoeningsleer.

⁹ Walter Bauer, *Wörterbuch zum Neuen Testament*, Berlin 1963 (5. Aufl.), 424.

Gemeenschappelijk front tegen de Socinianen

Aanvankelijk voerden coccejanen en voetianen beiden een polemiek met de socinianen over de betekenis van de borgstelling van Christus.¹¹ Deze /112/ uit Polen en Duitsland afkomstige protestanten ontkenden onder andere dat voor de vergeving der zonden genoegdoening (*satisfactio*) noodzakelijk was. Zowel in het Oude als in het Nieuwe Testament vergeeft God de zonden zonder voldoening. Zo bestreden voetianen en coccejanen zij aan zij de opvattingen van bijvoorbeeld de sociniaan Jonas Schlichtingius (1592-1661) en diens exegese van Hebr. 7: 22. Schlichtingius beweerde namelijk dat de uitdrukking *egguos diathèkès* alleen betrekking had op het feit dat Christus gekomen was om Gods beloften te bevestigen. Christus was niet zozeer een borg voor ons bij God, maar een borg voor God bij ons.¹² Men verweet Schlichtingius dat hij de *sponsio* van Christus uitlegde met behulp van de inhoud van Christus' koninklijk ambt. Daartegenover verwoordde Cocceius het algemeen aanvaarde gereformeerde standpunt dat de borgstelling betrekking had op Christus' priesterlijk ambt:

De gehele gang en samenhang van de Schriften maken duidelijk, dat Christus niet slechts vanwege de aankondiging van de beloften en door de bevestiging daarvan door wonderen, of door zijn onschuldig lijden en sterven, een borg genoemd kan worden. Hij wordt een borg genoemd omdat hij de betaling van onze schulden op zich genomen heeft om het testament ten uitvoer te brengen (...) Zo maakt hij [Schlichtingius] van Christus een borg, niet voor ons bij God - die op zich genomen heeft om de voorwaarde van het testament onzer zaligheid te vervullen - maar een borg voor God bij ons. Christus is dan niet zozeer een borg voor onze zonden, maar staat borg voor de goddelijke waarheid. Hij offert zich niet aan God door zijn priesterlijk ambt, maar openbaart zich aan ons als getuige, wiens getuigenis waar blijkt te zijn, waarop zij vertrouwen mogen, omdat het bekrachtigd is door de trouw van een bloedgetuige. Hij is in dit geval een borg, die geen voorbede doet zoals een priester doet, maar die als een koning zijn beloften gestand doet. Zo verwacht hij

¹⁰ Johannes Coccejus, *Summa doctrinae de foedere et testamento Dei*, par. 157-158, in: *Opera Omnia*, Tomus VI, Amsterdam 1673. Coccejus' exegese van Hebr. 7:22 vertoont veel overeenkomst met die van Otto Michel in zijn commentaar *Der Brief an die Hebräer*, Göttingen 1966, 275

¹¹ Zie bijv. Herman Witsius, *De oeconomia foederum Dei cum hominibus libri quatuor*, Utrecht 1694 (ed. tertia), Lib. II, cap. V, ii (p. 168-169).

¹² Zie G.H. Kühler, *Het socinianisme in Nederland*, Leeuwarden 1980 (repr. 1912).

[Schlichtingius] op absurde wijze de priesterlijke voorbede van Christus met de uitoefening van macht in het tot stand brengen van het heil.¹³

De interne strijd over de borgstelling

Vanaf 1600 maakten de meeste gereformeerde theologen in hun verbondsleer onderscheid tussen twee fundamentele gestalten van het verbond: het werkverbond, dat met Adam opgericht werd in het paradijs, en het genadeverbond, dat na de zondeval zijn beslag kreeg. In het genadeverbond, dat in de geschiedenis werd opgericht met de zondige mens na de verbreking van het werkverbond in het paradijs, werd Christus beschouwd als de middelaar van dit genadeverbond. Maar de middelaar van het genadeverbond was ook degene, die voor de zonden genoegdoening zou betalen. Hij volbracht de 'borgtocht' voor zondaren (*vadimonium pro peccatoribus*). Zo /113/ werd de *sponsio* van de middelaar verbonden met het losprijsgedachte van de verzoeningsleer: Christus is de borg die aansprakelijk is voor het voldoen van de zondeschuld. Naar het oordeel van Cocceius impliceerde het begrip 'borg' echter tevens een borgstelling, dat wil zeggen een bereidverklaring of een transactie van de kant van de persoon, die zich aansprakelijk stelde:

Het is echter noodzakelijk dat degene, die middelaar is van het testament [d.i. de erfenis of het heil, welke God in het genadeverbond aan de zondaar schenkt] ook de borg is van het testament, Hebr. 7 : 22. Dit wil zeggen, dat hij de wil heeft om zich als knecht des Heren op te stellen om de gerechtigheid aan te brengen en zo Gods testament uit te voeren (...) Derhalve is de wil van de middelaar van het testament de borgstelling, in zoverre het de wil is om datgene te volbrengen wat nodig is om de zonde te veroordelen, zodat het recht der wet in de zondaar volbracht werd. Deze wil is echter de wil van de eeuwige Geest Hebr. 9 :14. Want zonder de wil van de borg en de middelaar van het testament kon het testament niet een eeuwig testament worden. Daarom is het voor de grondlegging der wereld gemaakt.¹⁴

¹³Johannes Coccejus, *Summa doctrinae de foedere et testamento Dei*, § 155, 159-161.

¹⁴Johannes Coccejus, *Summa theologiae ex Scripturis repetita*, cap. 34 ,4-5, in: *Opera Omnia*, Tomus VI, Amsterdam 1673: 'Qui autem est mediator testamenti, eum necesse est esse etiam sponsorem testamenti, Hebr. 7, 22; hoc est, voluntatem habere se sistendi servum Dei ad justitiam adducendam et sic testamentum Dei exsequendum (...) Ergo voluntas mediatoris, ut mediator testamenti, est sponsio, quatenus est voluntas id praestandi, quod requirebatur ad damnandum peccatum, ut meritum legis impleretur in peccatore. Est autem ea voluntas Spiritus aeterni. Hebr. 9, 14.

Om duidelijk te maken hoe en wanneer deze borgstelling plaats had gevonden werd door Cocceius een derde gestalte van verbondssluiting onderscheiden, die hij reeds in embryonale vorm bij Olevianus aantrof en die na hem een vaste plaats verwierf in de gereformeerde verbondstheologie.¹⁵ Men sprak van het zogenaamde *pactum salutis* en doelde daarmee op een verbondssluiting in de eeuwigheid tussen de personen der triniteit. In dit verband bood de leer van het *pactum salutis* de mogelijkheid om het eeuwigheidsaspect van de borgstelling een plaats te geven in het trinitarisch *pactum*. Immers, in het *pactum salutis* werd Christus niet als middelaar beschouwd, maar als partij, die betrokken werd in een verbondssluiting of transactie met het oog op de borgtocht. De borgtocht vond weliswaar plaats in de tijd, maar de aanstelling tot borg of de borgstelling (*constitutio sponsoris*) vond naar Cocceius' opvatting plaats in de eeuwigheid.

Deze opvatting vormde een aanleiding voor een nieuwe kwestie die de geleerden der voetianen en coccejanen in beroering bracht. Centraal stond de vraag of de door Cocceius en zijn volgelingen voorgestane visie op de vergeving der zonden compatibel was met deze leer inzake de borgstelling van Christus in het trinitarisch *pactum*.

/114/ Het heilshistorische niveauverschil dat de coccejanen aanbrachten tussen vergeving in de oudtestamentische en nieuwtestamentische heilseconomie deed bij de voetiaanse opposenten namelijk de vraag opkomen wat de consequenties daarvan waren voor Christus' positie als borg onder de heilseconomie van het Oude Testament. Indien de gelovigen onder het Oude Testament geen volle vergeving in de zin van *aphesis* hadden ontvangen, impliceerde dit volgens hen dat Christus' borgschap onder het Oude Testament een andere inhoud moest hebben dan onder de nieuwtestamentische bedeling. De vraag was des te klemmender, omdat de coccejanen tegelijkertijd bleven vasthouden aan de gedachte van hun leermeester dat de aanstelling van Christus tot borg (*constitutio sponsoris*) plaats had gevonden in het eeuwig *pactum* tussen de Vader en de Zoon. Deze eeuwigheidsdimensie van de borgstelling liet volgens de voetianen geen ruimte voor een onderscheiding tussen twee vormen van vergeving. In dit opzicht achtte men de coccejaanse opvattingen inconsistent.¹⁶ Bovendien verweet men Cocceius en de zijnen dat

Neque enim voluntate sponsoris et mediatoris testamenti fieri poterat testamentum aeternum. Quod ante jacta mundi fundamenta factum est.'

¹⁵ Zie L.D. Bierma, 'Covenant or Covenants in the Theology of Olevianus?', in: *Calvin Theological Journal* 22 (1987), 242v.

¹⁶ Zie over deze kwestie: Brink, *Toet-steen der waarheid*, 352-355.

zij in hun geschriften het onderscheid tussen de verschillende vormen van vergeving zo aangescherpt hadden dat zij in tegenspraak kwamen met hun uitspraken over het *pactum salutis*. Volgens de voetiaanse predikant en latere hoogleraar in Utrecht, Melchior Leydekker, was Cocceius zelf oorzaak van het debat. Hij wist te melden dat de schoonzoon van Cocceius, de Zeeuwse predikant Willem Anslaer, hem in een ‘vriendelijke onderhandeling’ had toegeven dat zijn schoonvader in zijn latere geschriften van gedachten veranderd was.¹⁷ Het geschil zou volgens Leydekker alleen opgelost kunnen worden als de leerlingen weer terug zouden keren naar de oorspronkelijke opvattingen van hun leermeester.

Fideiussio of expromissio?

De volgelingen van de Leidse hoogleraar bewandelden echter een andere weg. Zij trachtten de kritiek op hun leermeester te weerleggen door gebruik te maken van een onderscheiding die zij niet aan de Schrift, maar aan het Romeinse recht ontleenden. Deze onderscheiding kwam hierop neer dat het begrip borgstelling een onderscheid toeliet tussen een borgstelling in de zin van een *fideiussio* en een borgstelling in de betekenis van een *expromissio*. Men wees op het feit dat in het Romeinse recht een *fideiussio* omschreven werd als een voorwaardelijke borgstelling, waarbij de schuld op zodanige wijze wordt overgenomen dat de schuldenaar aansprakelijk blijft. Met de term *expromissio* werd daarentegen een volstreekte borgstelling aangeduid, waarbij de schuld van de schuldenaar volledig en onmiddellijk door de borg /115/ wordt overgenomen.¹⁸ Schematisch voorgesteld berustte dit onderscheid op de volgende redenering. Als A de schuldenaar is en B de schuldeiser en C de persoon die als borg intercedeert, dan heeft bij een *expromissio* A geen enkele verplichting meer tegenover B. Daarentegen kan B nu alleen nog maar van C als *expromissor* het verschuldigde eisen. Wanneer echter A in de schuld staat bij B en C intercedeert als *fideiussor*, dan kan B toch actie blijven ondernemen tegen A, tot het moment dat C werkelijk heeft betaald.¹⁹

¹⁷ Melchior Leydekker, *Filius Dei sponsor*, 59, 179. Zie voor de volledige titel van dit werk noot 21. Over W. Anslaer: Van Asselt, *Portret*, 10, 56, 59, 63, 65.

¹⁸ Zie J.E. Spruit/R. Feenstra (eds.), *Textus Iuris Romani*, Deventer 1989. Zie voor het begrip *fideiussio*: 151-153, 243-247; voor *expromissio*: 57. In Nederlandse werken over dit onderwerp wordt *fideiussio* weergegeven met ‘borgsbelofte’ en *expromissio* met ‘borgsoverneming’. Zie B. Loonstra, *Verkiezing-Verzoening-Verbond. Beschrijving en beoordeling van de leer van het pactum salutis in de gereformeerde theologie*, 's-Gravenhage 1990, 132.

¹⁹ Tot de rechtsgeleerden op wie de coccejanen zich beriepen behoorde o.a. de Leidse hoogleraar Arnoldus Vinnius (1588-1657) die verwees naar het *corpus juris civilis*, de wetsverzameling van het Romeinse recht van keizer Justinianus (527-565), met name boek III van *de Institutiones* (Tit. 21). Zijn interpretatie werd bestreden door

Met behulp van deze onderscheiding trachtte men de vraag te beantwoorden met welke vorm van borgstelling uit het Romeinse recht Christus' optreden als borg het best vergeleken kon worden. Is Christus een *fideiussor*, die voor de schuld op zodanige wijze borg staat, dat de oudtestamentische zondaar aansprakelijk blijft voor de schuld totdat deze feitelijk betaald is door Christus' offer op Golgotha? Of is hij een *expromissor*, die zich niet alleen verplicht de schuld van de zondaar te betalen, maar die bij de borgstelling tevens de schuld volstrekt en daadwerkelijk van de schuldlige overneemt, zodat de zondaar vanaf het moment van de borgstelling (in de eeuwigheid) van elke verplichting tot betalen bevrijd is?

Coccejaanse argumenten voor de *fideiussio*

De aanduidingen *fideiussio* en *expromissio* als technische termen voor het gestelde probleem kwamen bij Cocceius zelf niet voor. In de *praefatio* /116/ van zijn commentaar op de brief aan de Efeziërs en op andere plaatsen in zijn werk werd het probleem echter wel aan de orde gesteld.²⁰ De commotie over het gebruik van deze termen en de inhoudelijke implicaties daarvan ontstond pas enkele jaren later door de verschijning van een anoniem boekje, getiteld *De staet des gemeynden verschils over het onderscheyd der vergevinge der sonden onder het Oude en Nieuwe Testament*, waarvan de Utrechtse hoogleraar Melchior Leydekker (1642-1721) melding maakte in de voorrede ('Aen den leser') bij zijn boekje over de borgstelling van Christus, dat hij in 1708 te Amsterdam liet

rechtsgeleerden die de voetiaanse opvattingen over de borgstelling waren toegedaan. Een daarvan was Willem Goes (geb. 1611), heer van Boekhorst en raadsheer bij het hof in den Haag, die gehuwd was met een dochter van Daniël Heinsius. In zijn geschrift *Pilatus Judex* (Hagae-Comit., 1677) verdedigde hij de opvatting dat het woord 'enguos', door Paulus in Hebr. 7: 22 gebruikt, een *expromissio* betekende. Zie over Goes: A.J. van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* (...), Haarlem 1852 [Amsterdam 1969], III, 20. Andere rechtsgeleerden die deze opvattingen bijvielen waren Ulricus Huber (1636-1694) en diens zoon Zacharias Huber, beiden hoogleraar jurisprudentie te Franeker. In 1698 en 1699 behandelde laatstgenoemde het onderwerp in een tweetal disputaties: *Dissertatio juridico-philologica, qua asseritur chirographum d. Pauli, quod extat Epistola ad Philemonem § 18 et 19, non continere obligationem constitutoriam, sed veram solidamque expromissionem* [resp. Nicolaus Sautyn] en *Dissertatio juridico-philologica de conscientia debitoris per expromissorem tranquila, ad illustrandum d. Pauli chirographum, Epistola ad Philemon § 18 et 19* [resp. Everhardus Wielinga]. Zie F. Postma & J. van Sluis, *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585-1843*, Leeuwarden 1995, 274. Ook de in Europa vermaarde jurist Johannes Voetius (1647-1713), kleinzoon van Gisbertus Voetius, hoogleraar jurisprudentie te Utrecht (1675) en later te Leiden (1680), schreef in deze geest een commentaar op de begrippen *expromissio* en *fideiussio*. Zie Joh. Voetius, *Commentarius ad Pandectas parte posteriore, libro XLVI, Titulo 1, Thes. 1, Lugd. Batav. 1698-1704, 935-936.*

²⁰ Met name in Cocceius' correspondentie (bijv. Epist. nr. 151 en 190, in: *Opera Omnia*, VI, Amsterdam 1673-1675) vindt men reeds het grondpatroon van latere discussies. Voetius moet deze problematiek ook gekend hebben, want hij schreef een voorwoord bij het boek van zijn leerling en latere opvolger Melchior Leydekker, getiteld *Vis Veritatis, sive disquisitionum ad nonnullas controversias, quae hodie in Belgio potissimum moventur de testamentis et oeconomiae foederum Dei libri V* (Utrecht 1679), waar in Lib. V, cap. 2, 3 en 12 de genoemde onderscheidingen reeds nadrukkelijk bekritiseerd werden.

verschijnen onder de titel *Filius Dei Sponsor*.²¹ Leydekker gaf in dit geschrift een terugblik op de problemen die rond de borgstelling van Christus waren ontstaan en suggereerde dat Wilhelmus Momma (1642-1677), een trouwe leerling van Coccejus, de auteur van dit tractaat was en dus degene die de kwestie aan het rollen had gebracht. Momma was op dat moment predikant en hoogleraar te Middelburg (vanaf 1676) en Leydekker, die bij Cocceius in Leiden gestudeerd had, stond toen (1663-1678) als predikant te Renesse en Noordwelle. Vanwege zijn bekendheid met de coccejaanse theologie werd Leydekker door collega's uit Middelburg verzocht om op de publicaties van Momma te reageren.²²

In navolging van Cocceius bestreed Momma de opvatting dat Christus' eeuwige borgtocht de gelovigen (onder het Oude Testament) *volstrekt* van de straf en de schuld bevrijd had. Immers, indien Christus vanaf eeuwigheid de schuld op zich genomen had, dan zou zijn kruisdood op Golgotha als historisch fenomeen van geen betekenis meer zijn. Deze dood had dan hoogstens betekenis voor Christus zelf om zich van de borgtocht te ontslaan.²³ Indien er een volstreekte overdracht van de schuld had plaats gevonden, dan /117/ zou het 'onbetamelijk' zijn, dat van de gelovigen onder het Oude Testament een 'schuldbrief' geëist werd. Dit *cheirographon*, genoemd in Col. 2: 14, werd van de gelovigen onder het Oude Testament 'afgevorderd' tot aan de tijd dat Christus daadwerkelijk voor de schuld voldaan had. Met een borgstelling opgevat als *expromissio* kon deze tekst naar het oordeel van Momma niet verklaard worden.

Het 'Middelburgse' conflict escaleerde in snel tempo en kreeg nationale en zelfs internationale omvang. Zo nam de Zürichse hoogleraar Johann Heinrich Heidegger (1633-1698) in zijn *Corpus theologiae* (postuum 1700) de argumenten van Momma over en leerde dat de borgtocht van Christus geen *expromissio* kon zijn, omdat de vergeving der zonden in de oudtestamentische bedeling slechts een opschorting van straf vanwege de borg (*non-punitio propter sponsorem*) was geweest. De 'strafschuldigheid' werd

²¹De volledige titel van dit geschrift luidt: *Filius Dei sponsor of de loff en eere Jesu Christi onze Vredevorst en Borge in sijn volstreckte borg-beloofte voor alle uytverkorene, bysonder de geloovige des O. Testaments, verbreyd en betoont tot vermindering der verschillen, vereeninge der gemoederen, en vrede der kerken, opgedragen aan alle verstandige ervarene in goddelijke en borgerlijke regten*, Amsterdam 1708. Aan deze publicatie gingen enkele andere geschriften van Leydekker vooraf, waarin de kwestie van Christus' borgstelling terloops aan de orde kwam. Zie *BLGNP*, 4, 308.

²²Zie voor M. Leydekker: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, deel 4, [voortaan *BLGNP*] Kampen 1998, 307-310.

²³Zie W. Momma, *De varia conditione et statu ecclesiae sub triplici economia: patriarcharum, ac Testamenti Veteris et denique Novi libri tres*, 2 delen, Amsterdam 1673-1675. Momma behandelde de *sponsio Christi* uitvoerig in deel 3, p.15v. In de Nederlandse vertaling van Abraham Poot, onder de titel *Drie boeken van de verscheidene gelegentheit en staat der kerke Gods onder de drierlei huishoudinge der patriarchen, des Ouden en eindelijk des Nieuwen Testaments*, Amsterdam 1675-1677, wordt de kwestie besproken op p. 40 vv.

alleen weggenomen door een actuele ‘betaling’ en deze vond plaats op het kruis van Golgotha. Omdat hij meende dat nergens in de Schrift en in de theologie gesproken werd over de borgstelling als een *expromissio*, kwalificeerde Heidegger niet de coccejaanse, maar de voetiaanse opvatting over de borgstelling als een recente opinie (*novella opinio*).²⁴

In de Republiek lagen de zaken wat gecompliceerder. De eerste coccejaanse hoogleraar te Utrecht, Franciscus Burman (1628-1679), was (volgens Leydekker) wat voorzichtiger geweest in zijn uitspraken en besprak de kwestie niet bij zijn behandeling van het eeuwig trinitarisch *pactum* en de daarin overeengekomen *sponsio*, maar deed dit terloops in het kader van zijn behandeling van ‘het geloof der vaderen onder de belofte, hun gerechtigheid en hoop der zaligheid.’ Burman trachtte Leydekker, met wie hij persoonlijk op goede voet stond, enigszins tegemoet te komen door evenals zijn collega te wijzen op de terugwerkende kracht van Christus' historische dood, die zich ook over de gelovigen van het Oude Testament uitstreckte.²⁵ De coccejaan Salomon van Til (1643-1713), die zich meerdere malen positief over Leydekker had uitgelaten, nam in zijn geschriften eveneens een meer verzoenende houding aan. Hoewel hij nadrukkelijk de *fideiussio* verdedigde, meende hij dat een discussie over de verschillen meer thuis hoorde in het academische discours dan op de kansel. Op de kansel gaf deze kwestie slechts aanleiding tot een nutteloze woordenstrijd en onnodige verwijdering. Het ging in de ogen van Van Til om opvattingen die men er best op na kon houden zonder de grondwaarheden van de confessie aan te tasten.²⁶ /118/ Leydekker was het daarin niet met Van Til eens. Daarom besloot hij zijn *Filius Dei sponsor* met *Een Ernstige Aenspraek aan de hr. S. van Til*, waarin hij stelde dat Van Til de verschillen onderschatte.²⁷ Andere prominente coccejansen zoals Abraham Heidanus, Christophorus Wittichius, Johannes vander Waeijen en Petrus Allinga lieten zich scherper uit over de kwestie.²⁸ Hun bezwaren tegen de opvatting van de borgstelling als *expromissio* betroffen in de eerste plaats het feit dat de voetianen ten onrechte het begrip ‘borg’ bleven hanteren. Naar hun oordeel kon men niet van een borg blijven spreken, indien er een absolute overdracht van schuld plaats vond. In een dergelijk geval is iemand geen borg meer, maar schuldenaar.

²⁴ Zie J.H. Heidegger, *Corpus theologiae christianae*, Zurich 1700, I, XI, lxxix, 406

²⁵ Zie Franciscus Burmannus, *Synopsis theologiae & speciatim oeconomiae foederum Dei, ab initio saeculorum usque ad consummationem eorum*, Utrecht 1681 (2nd. ed.), Liber ii, cap. 15 § 2; iii, cap. 4, § 13-15.

²⁶ Salomon van Til, *Antidotum viperinis morsibus D.J.* [= Pierre de Joncourt] *oppositum*, Leiden 1707. Hierin herleidde hij de geschillen over de borgtocht tot ‘quaestiones de nomine’ of ‘problemata’ en nodigde voetianen uit daarop te reageren.

²⁷ Leydekker, *Filius Dei sponsor*, 194-227.

Dit nu is Gode onwaardig. Men verongelijkt Gods eeuwige Zoon, wanneer men hem zich voorstelt als onder de schuld. Men suggereert dan dat God zelf schuldig is.

In de tweede plaats wezen de coccejanen erop dat de *expromissio* de incarnatie en de historische kruisdood overbodig maakten. Ook als Christus in de hemel gebleven was en niet gestorven was op Golgotha, zouden de uitverkorenen nochtans - vanwege de volstreekte overdracht - vergeving van zonden ontvangen hebben en zouden zij niet verloren kunnen gaan.

Ten slotte brachten zij een exegetisch argument naar voren. Met een borgstelling opgevat als *expromissio* kon in hun ogen o.a. Col. 2: 14 niet verklaard worden. Deze tekst veronderstelt namelijk dat van de gelovigen onder het Oude Testament een *cheirographon* (schuldbrief) geëist kon worden. Wanneer men Christus echter als *expromissor* aanmerkt, dan laat men de oud- en nieuwtestamentische bedeling samenvallen. Men wist dan het onderscheid tussen het Oude en Nieuwe Testament uit. Zo verdonkert men 'het betere' (Hebr. 7: 22), dat God voor de gelovigen onder het Nieuwe Testament voorzien had. Men doet derhalve geen recht aan 'het bloed des kruises' en men neemt de dankbaarheid weg, die de gelovigen in het Nieuwe Testament aan God en Christus verschuldigd zijn.

Voorstanders van de *expromissio*

In zijn reeds aangehaalde geschrift *Filius Dei sponsor* noteerde Melchior Leydekker dat het 'een eenparig gevoelen der gereformeerde leraars was dat Christus als *expromissor* een volstreekte borg onder het Oude Testament was geweest.'²⁹ Dit oordeel was echter niet geheel juist, omdat sommigen van orthodoxe zijde in de loop van het debat toch enige nuanceringen aanbrachten. Bovendien rekende hij auteurs die zich niet expliciet met het vraagstuk hadden bezig gehouden of die zich niet noemenswaard over de kwestie hadden /119/ uitgelaten tot dit standpunt. In dit verband verwees hij naar Samuel Maresius, Johannes Cloppenburg, Johannes Maccovius, Hermannus Witsius, Johannes Marckius en Petrus van Maastricht. Achter zijn beroep op Johannes Cloppenburg (1592-1652), collega van Coccejus tijdens zijn hoogleraarschap te Franeker, konden vraagtekens gezet worden. Cloppenburg had namelijk nadrukkelijk het onderscheid tussen *paresis* en *aphesis*

²⁸ Zie voor een faire weergave van hun opvattingen: Leydekker, *Filius Dei sponsor*, 196-218.

²⁹ Leydekker, *Filius Dei sponsor*, 61.

verdedigd - Cocceius beriep zich zelfs voor dit onderscheid op hem.³⁰ Leydekker had in zoverre gelijk dat Cloppenburg de opvatting van Christus' borgstelling als *fideiussio* bestreden had. Christus' eeuwige *sponsio* was een absolute of volstreckte borgstelling geweest.³¹ Ook bij Herman Witsius lag de zaak enigszins gecompliceerd. Hoewel hij het coccejaanse onderscheid tussen de verschillende vormen van vergeving verwierp, typeerde hij niettemin Christus als *fideiussor*.³² Ten slotte werd Samuel Maresius (1599-1673) door Leydekker als getuige opgeroepen. Ook al gebruikte deze Groningse hoogleraar de term *expromissor* niet, uit de wijze waarop hij de borgtocht van Christus beschreven had in zijn commentaar op de *Confessio Belgica* en in zijn tegen de socinianen gerichte *Hydra socinianismi*, trok Leydekker de conclusie, dat Maresius reeds een *expromissio* geleerd had, nog voordat het conflict erover openlijk uitbrak.³³

Leydekker noemde vervolgens enkele gereformeerde theologen uit het buitenland, die naar zijn oordeel de *fideiussio* verwierpen. In dit verband verwees hij naar Francesco Turretini (1623-1687), die in zijn postuum verschenen *Institutio theologiae elencticae* (1688) de discussies in Nederland in een afzonderlijke *quaestio* besprak en daarin – naar het oordeel van Leydekker - het coccejaanse standpunt verwierp.³⁴ Leydekker had hierin geen ongelijk, maar vermeldde niet alle nuances die Turretini aanbracht. Turretini achtte de termen *fideiussio* en *expromissio* niet geschikt voor een discussie over Christus' werk als borg, omdat de zaak waarom het ging niet met burgerlijke rechtsprocedures vergeleken kon worden. Nu de kwestie echter op dit niveau terecht was gekomen, moest volgens de Geneefse hoogleraar aan het begrip *expromissor* maar de voorkeur gegeven worden, omdat /120/ dit beter de volkomenheid en krachtadigheid van de borgtocht benaderde. Toch kon de *sponsio* van Christus volgens Turretini niet in alle opzichten een *expromissio* genoemd worden. Wanneer er in tegenstelling tot geldschuld sprake is van criminele schuld, dan is de laatste vorm niet in alle opzichten overdraagbaar op de borg. Binnen criminele schuld kan echter onderscheiden worden tussen de verplichting om een

³⁰ Zie Van Asselt, *Portret*, 30.

³¹ Johannes Cloppenburg, *Disputationes XI de foedere Dei et testamento veteri et novo*, Harderwijk 1643, § 96-97. Zie voor een beschrijving van dit onderscheid bij Cloppenburg, W.J. van Asselt, *Johannes Coccejus. Portret van een zeventiende-eeuwse theoloog op oude en nieuwe wegen*, Heerenveen 1997, 30 vv.

³² H. Witsius, *De oeconomia foederum*, IV, cap. XII, xliii: 'Expiatio peccati est, qua reatus a delinquente ablatus, & in fidejussorem translatus, a fidejussore expiatur, ferente omnem poenam, ad quam delinquens obligatur, ut justitia Dei non habeat quod ultra exigat, nedum infligat.'

³³ Samuel Maresius, *Foederatum Belgium othodoxorum; sive confessionis ecclesiarum Belgicarum exegesis; qua illius veritas ex Verbo Dei et Antiquitate Catholica asseritur, et adversus oppositos errores vindicatur*, Groningen 1652, 285; idem, *Hydra Socinianismi expugnata*, 3 delen, Groningen 1651-1662.

concrete straf te dragen (*obligatio poenalis*) en morele schuld (*obligatio personalis*). Terwijl de eerste vorm op Christus als borg overdraagbaar is, kan onze morele schuld niet op Christus worden overgebracht; wel is zij in Christus uit genade opgeheven.³⁵ Op deze wijze kwam Turretini enigszins tegemoet aan de coccejaanse kritiek op de *expromissio*.

Ten slotte bracht Leydekker ook de opvattingen van enkele orthodox-lutherse theologen in stelling tegen de coccejaanse *fideiussio*. Dat waren Johann Gerhard (1582-1637), Balthasar Meisner (1587-1626) en Valentin Alberti (1635-1697), de eerste hoogleraar te Jena, de beide anderen te Wittenberg. Hoewel deze lutheranen lang voordat het geschil over de borgstelling uitbrak publiceerden, kon hun uitleg van Openbaringen 13: 8 waarmee zij de rooms-katholieke leer van het voorgeborchte bestreden, heel goed als argument tegen de coccejanen gebruikt worden. Als in deze bijbeltekst van Christus gezegd wordt dat hij 'het lam [is], voor de grondlegging der wereld geslacht', dan geldt dit niet slechts ten aanzien van het eeuwig besluit als zodanig, maar ook ten opzichte van de uitwerking van dit besluit in de tijd. Immers, de kracht en de effectiviteit van Christus' verdienste hing niet af van een 'punt des tijds', waarop Christus deze door zijn dood en lijden verkregen zou hebben. Leydekkers lutherse collega uit Jena, Johann Franz Buddeus (1667-1729) betoonde openlijk zijn instemming met deze interpretatie. Ook lutherse theologen achtten het volgens Buddeus onjuist de actuele effectiviteit van Christus' verdienste aan een bepaald tijdsmoment te binden.³⁶

Hoewel Leydekker niet de enige was die uitvoerig het voetiaanse standpunt ten aanzien van Christus' borgstelling verdedigde, onderscheidde zijn geschrift *Filius Dei sponsor* zich van andere publicaties op dit gebied door een heldere weergave van de uiteenlopende posities.³⁷ Zo verdeelde hij de /121/ oppositie van de voetianen tegen de

³⁴ F. Turretini, *Institutio theologiae elencticae, Pars secunda*, Geneva 1688, 263-270. Quaestio ix van locus 12 (De foedere gratiae) luidt: 'An Christus sub V.T. habuerit tantum rationem Sponsoris fidejussoris, an etiam expromissoris? Pr[ior] neg[atur]. Post[erior] affirm[atur].'

³⁵ Turretini, *Institutio theologiae elencticae*, XII, ix, 16: 'Non eadem est ratio translationis debiti pecuniarii in sponsorem, & debiti poenalis. Illa potest esse absoluta & plena quoad omnem rationem debiti, quia non attenditur quis solvat, sed tantum quid solvatur, non persona, sed pecunia. Sed in criminalibus ubi respicitur persona, & non tantum poena, obligatio nequit quoad omnes partes transferri in Sponsorem, sed tantum quoad aliquam, nimirum quoad certam poenam Vadi infligendam loco rei, non vero quoad obligationem personalem, seu poenam in propria persona ferendam. Peccata nostra dicuntur in Christum translata ratione prioris, non posterioris; nec personalis nostra obligatio est in Christum translata, sed gratiose dissoluta.'

³⁶ Leydekker, *Filius Dei sponsor*, 'Aen den leser', 15vv.

³⁷ Zie bijv. Everardus van der Hooght (1642-1716), voetiaans predikant te Nieuwendam, die het in zijn geschrift *Christi volstreckte borgtogt ende de leerwyse van de huyshouding Gods* (...), Amsterdam 1709, opnam voor Leydekkers *Filius Dei sponsor*.

coccejaanse interpretatie van de *sponsio* in drie rubrieken: exegetische, dogmatische en praktische bezwaren.³⁸

Exegetische bezwaren tegen de fideiussio

Op het exegetisch vlak bestreed hij de coccejaanse uitleg van Hebr. 7: 22. Zijn grootste bezwaar tegen deze exegese was dat men de juridische wetenschap te hulp riep om deze tekst te verklaren en pasklaar te maken voor het coccejaanse systeem. Door een beroep te doen op het Romeinse recht werd Christus voorgesteld als een financiële borg ('geldborg') en werden zonden opgevat als 'geld- of winkelschulden'. Zonden zijn volgens Leydekker echter criminele schulden, die lijfstraffen en dood verdienen. Zo stelde hij uitdrukkelijk vast dat Christus geen geldborg was, maar een 'Lijf-Borg', die zijn leven inzette als een 'sponsor antipsychos'.³⁹ Leydekker achtte het bovendien zeer ongepast om God in het stuk der verlossing te vergelijken met een wantrouwige crediteur. Gods 'vierschaar' vertoonde zijns inziens geen enkele overeenkomst met een aardse rechtbank waar men civiele stukken behandelt. Hier geldt: *omne simile claudicat*.⁴⁰

Met name Jesaja 53:7 en Openbaring 13: 8 werden door Leydekker aangevoerd om de juridische kunstgrepen van de coccejanen bij hun exegese van Hebr. 7: 22 te weerleggen. Uit deze teksten concludeerde hij dat Christus een *persoonlijke* borg was geweest, die door God en niet door mensen in onze plaats werd aangesteld. Omdat deze substitutie vanaf eeuwigheid was geschied, was Christus een onveranderlijke borg, die niet kon falen of die – in het geval van een hypothetische borgstelling van een *fideiussor* - zijn missie kon renuntiëren en zodoende Gods raad en besluiten zou kunnen frustreren. In het voortijdelijke *pactum salutis* heeft een absolute overdracht van de schuld plaats gevonden, omdat er een absolute substitutie heeft plaatsgevonden. De overdracht vond niet eerst plaats aan het kruis. Daarom kon Christus in het Oude Testament geen hypothetische borg of een borg op conditie geweest zijn. Hij is borg geworden in de eeuwige raad des vredes voor zondaars, die insolvent zijn, dat wil zeggen: zondaars die op geen enkele wijze in staat waren om te betalen. In dat verband wilde Leydekker – ondanks zijn bezwaren tegen de juridische terminologie - wel spreken van Christus als een *expromissor*:

³⁸ Ik geef hier een samenvatting van Leydekkers argumenten in zijn geschrift *Filius Dei Sponsor*, 27-100.

³⁹Leydekker, *Filius Dei Sponsor*, 10-12. Hier verwijst hij naar een term van Athanasius in diens *Opera*, Tomus I, p. 52, 66.

En siet daer hem als een Borge, die meer als door een novatie of vernieuwinge van de verbintenis tot straffe, als een volstreckte Borge of expromissor was inge/ **122**/ stelt! Siet daer hoe de uytverkorene konden ontslagen zijn eer haer Borge ontslagen was.⁴¹

Dogmatische bezwaren tegen de fideiussio

De dogmatische bezwaren tegen de *fideiussio* hielden vooral verband met de godsleer en de daarin voorkomende eigenschappenleer. Zo verdedigde Leydekker de stelling dat de geldigheid van elke theologische opvatting bepaald werd door het juiste begrip van Gods eigenschappen. Wil de leer der *sponsio* dus consistent zijn dan zal ze moeten corresponderen met de volgende eigenschappen van God: zijn eeuwigheid, onveranderlijkheid, onafhankelijkheid, waarheid, heiligheid, wijsheid en rechtvaardigheid.⁴²

De meeste aandacht werd door Leydekker geschonken aan de vraag of de coccejaanse interpretatie van de *sponsio* zich verdroeg met Gods eeuwigheid. Hij was van mening dat de *sponsio* tot de inblijvende daden (*actus immanentes*) van God behoorden. Deze immanente acten zijn niet aan de tijd onderworpen. Op grond daarvan kan de *sponsio* niet anders dan een *expromissio* zijn, omdat de tijdsfactor bij de *expromissio* als immanente acte van God geen rol kan spelen. Hoewel de goddelijke economie ten aanzien van de gelovigen wel 'tijden' en 'stonden' kent, is dit ondenkbaar voor Gods immanente wezen, omdat het daarmee aan de tijd onderworpen werd en dus niet eeuwig en volmaakt was. Wanneer nu de coccejansen voor het Oude Testament een *fideiussio* postuleren, dan onderwerpen zij God en zijn immanente besluit over de gelovigen aan de tijd.⁴³ God verandert in dit geval zijn oordeel. Het is echter onmogelijk dat de voldoening die Christus in de tijd volbracht heeft, qua werking van de tijd afhankelijk is. Zijn dood onderging Christus als mens en als zodanig was hij onderworpen aan de tijd. Echter, de kracht van deze dood hing af van zijn godheid. Deze goddelijkheid was het, die aan zijn

⁴⁰ Leydekker, *Filius Dei sponsor*, 12-18.

⁴¹ Leydekker, *Filius Dei sponsor*, 117.

⁴² Leydekker, *Filius Dei sponsor*, 68-76.

⁴³ Leydekker, *Filius Dei sponsor*, 69vv.

dood een oneindige waarde en krachtadige werking gaf en deze waarde en werking zouden opgeheven worden, als God van de tijd afhankelijk was.

De borgstelling opgevat als *fideiussio* was volgens Leydekker ook in strijd met Gods wijsheid. De coccejanen gingen er namelijk vanuit dat het mogelijk geweest was dat Christus de borgtocht ook niet had willen volbrengen. Deze gedachte zou echter een verandering in Gods eeuwige raad impliceren en Gods wijsheid reduceren. De mogelijkheid dat Christus de *sponsio* ook niet had kunnen volbrengen — Christus als *fideiussor hypotheticus* — was daarom per definitie uitgesloten. Een dergelijke gedachtengang noemde Leydekker een *casus impossibilis* die niet toegepast kon worden /123/ op de eeuwige Zoon van God, die één van wezen is met de Vader. De coccejanen introduceerden met hun *fideiussio* een hypothetisch of conditioneel element in Gods raadsbesluit. Ook kunnen daarin geen trappen en graden onderscheiden worden, want daarmee worden Gods besluiten afhankelijk gemaakt van externe factoren.⁴⁴

Praktische bezwaren tegen de fideiussio

De leer der *fideiussio* had volgens Leydekker tevens zeer negatieve gevolgen voor de gereformeerde verkiezingsleer en de daarmee gegeven heilszekerheid voor de gelovigen, met name voor de gelovigen onder de oudtestamentische bedeling. Wanneer men de leer der *fideiussio* handhaaft, degradeert men de joden en plaatst men hen met de ‘papisten’ in het voorgeborchte. Voor de nieuwtestamentische gelovigen impliceert een verwerping van de absolute overdracht van hun zonden op Christus een verwerping van hun absolute verkiezing. Wanneer men echter een absolute verkiezing van zowel oud- als nieuwtestamentische gelovigen belijdt, is men genoodzaakt Christus' *sponsio* op te vatten als *expromissio*. Men moest volgens Leydekker deze redenering ook omkeren: wie Christus als *expromissor* ontkende, verwierp daarmee ook Gods absolute verkiezing. De coccejaanse leer der *fideiussio* werd derhalve beschouwd als een regelrechte aanval op de gereformeerde verkiezingsleer en als ondermijning van de heilszekerheid. Zo heeft volgens Leydekker het coccejaanse ‘verdigtsel van Christi borgtocht’ reeds veel onheil aangericht in de gemeenten:

⁴⁴ Leydekker, *Filius Dei sponsor*, 73-74.

De driften voor de nieuwe leere van de verbonden wierd dagelijx grooter; den opheff steeg hooger op (...) Men drong de nieuwe gevoelens met eygen lof de gemeynten in; men vervulde daer mee de catechizatiën volgens geschrevene boekjes. Men gaf voor dat de nieuwe leer de kerk ten top der christelijke en schriftuurlijke wijsheyd sou brengen; Dus soud men tot de volmaecktheyd voortvaren; vaste spijs voor melk ontfangen (...) Sagen de navolgers van hr. Coccejus in sijn leere sulken waerheyd, klaerheyd en wijsheyd, wij niet.⁴⁵

Slotopmerkingen

Uit het bovenstaande blijkt dat het geschil over de aard van Christus' borgtocht niet beperkt bleef tot Zeeland maar in de loop der jaren zelfs een internationale omvang kreeg. Dit doet vermoeden dat er meer aan de hand was dan alleen een achterhoedegevecht. In theologisch opzicht ging het om fundamentele systematische vragen, die betrekking hadden op de relatie tussen tijd en eeuwigheid, Oude en Nieuwe Testament, heilsorde en heilsge/**124**/schiedenis, soteriologie en christologie. Wanneer de anti-coccejanen stelden dat in de borgstelling als *expromissio* de gehele schuld der uitverkorenen in de eeuwigheid was overgebracht op de borg, dan bleef er in de tijd weinig ruimte over voor de gedachte van een heilshistorische differentiatie en ontwikkeling, zoals de coccejanen die voorstonden. Alle nadruk kwam dan te liggen op een subjectieve of heilsordelijke beleving van de schuldvergeving en de verzoening. De coccejanen daarentegen trachtten door hun nadruk op de *fideiussio* een verbinding te leggen tussen het heilsordelijke en heilshistorische aspect van Gods handelen in de vergeving der zonden.

Het debat tussen coccejanen en voetianen over de sabbat, de vergeving der zonden en de borgstelling van Christus is niet zonder betekenis voor een beoordeling van hun wijze van theologiseren. Coccejanen hanteerden een historische methode, die recht wilde doen aan de historische structuur van de bijbel. Tegenover de voetiaanse orthodoxie met haar sterk aan de confessie gebonden exegese verdedigden zij de gedachte van ontwikkeling en differentie in de kennis van Gods handelen in de geschiedenis. Maar terwijl de conflicten over de sabbat en de vergeving zich vooral toespitsten op het punt van de maatschappelijke consequenties, liet het geschil over de *sponsio* zien, dat er ondanks deze

⁴⁵ Leydekker, *Filius Dei sponsor*, 150.

verschillen toch een gemeenschappelijk systematisch referentiekader was waarop men elkaar kon aanspreken. In dit verband is het opvallend dat bij de uiteenzetting van Christus' borgstelling zowel van coccejaanse als van voetiaanse zijde scholastiek en juridisch begrippenmateriaal werd gebruikt om de eigen positie helder te krijgen.⁴⁶ Dit gegeven relateert enigszins de gangbare beeldvorming. De historiografie van de zeventiende eeuw vertoont soms de neiging om de (theologische) posities van coccejanen en voetianen voor te stellen als elkaar uitsluitende alternatieve benaderingen.⁴⁷ Het 'strengere' scholastieke theologiseren van de voetianen wordt dan geplaatst tegenover het 'bijbelse' denken van de coccejanen. Zonder de gesignaleerde verschillen op theologisch gebied te minimaliseren, heeft deze bijdrage wellicht enige nuancering in *deze* typologie aangebracht.

⁴⁶ Zie over het gebruik van deze onderscheiden argumentaties (reeds in het vroege calvinisme) Chr. Strohm, *Ethik im frühen Calvinismus. Humanistische Einflüsse, philosophische, juristische und theologische Argumentationen sowie mentalitätsgeschichtliche Aspekte am Beispiel des Calvin-Schülers Lambertus Danaeus*, Berlin 1996, 198-204; vooral 223-235. Cocceius zelf stamde uit een juridisch gevormd milieu te Bremen. Zijn broer Gerhard was een internationaal vermaard jurist. Zie Van Asselt, *Portret*, 7, 101-103.

⁴⁷ Zie bijv. Jonathan Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806*, 662v.